
PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE EMERGENCE OF DEVIANT BEHAVIOR IN THE FAMILY ENVIRONMENT

*Yusupov Umidjon Salim ugli,
senior teacher of Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan*

*Karakulova Umida Abduvakilovna
trainee teacher of the Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan*

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of deviant behavior and the influence of the family environment on its emergence. Group analysis, conclusions and recommendations are developed based on empirical results.

Key words: Adolescence, deviant behavior, self-awareness, education, self-control, aggression, negativism and suspicion.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СЕМЕЙНОЙ СРЕДЕ.

*Юсупов Умиджон Салим угли
старший преподаватель Джизакского филиала Национального университета
Узбекистана*

*Каракулова Умида Абдувакиловна,
преподаватель-стажер Джизакского филиала Национального университета
Узбекистана*

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности девиантного поведения и влияние семейного окружения на его возникновение. Групповой анализ, выводы и рекомендации разрабатываются на основе эмпирических результатов.

Ключевые слова: Подростковый возраст, девиантное поведение, самосознание, воспитание, самоконтроль, агрессия, негативизм и подозрительность.

OILA MUHITIDA DEVIANTXULQ-ATVOR PAYDO BO'LISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

*Yusupov Umidjon Salim o'g'li,
O'zbekiston Milliy Universitetining Jizzax filiali katta o'qituvchisi*

*Karakulova Umida Abduvakilovna,
O'zbekiston Milliy Universitetining Jizzax filialistajor o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada deviant xulq-atvorning psixologik xususiyatlari, uning paydo bo'lishida oilaviy muhitning ta'siri tahlil qilib berilgan. Emperik natijalar asosida guruhiy tahlili, xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: O'smirlik, deviantxulq – atvor, o'z-o'zini anglash, ta'lim-tarbiya, o'z-o'zini nazorat qilish, agressiya, negatizm va badgumonlik.

Kirish: Jamiyat a'zolarining shu jamiyatda qabul qilingan axloqiy va huquqiy m'yorlarga muvofiq kelishi kishilarning farovon turmushlarini tashkil etishning muhim omillaridan bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun har qanday jamiyatda insonlarning nomaqbul xulq-atvorini pasaytirishga harakat qilinib kelinadi. Chunki, bu holat ijtimoiy hayotning barcha sohalariga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatishi muqarrardir.

Psixologik adabiyotlarda deviant xulq – atvor (lotin tilida Deviatio – og'ish) tushunchasi orqali quyidagi holatlar tushiniladi: Insonning mavjud jamiyatdagi rasmiy jihatdan qabul qilingan yoki qaror topgan me'yorlari, ya'ni «ruhiy sog'lomlik, huquqiy, madaniy yoki axloq me'yorlari»ga mos kelmaydigan xatti – harakatlari, qilmishlari. Mavjud jamiyatdagi rasmiy jihatdan qabul qilingan yoki qaror topgan me'yorlariga (standart va shablonlar) mos kelmaydigan tarzdagi inson xatti – harakatlarning ommaviy shaklda ifodalanishi, ijtimoiy hodisa.

Birinchi holatda deviant xulq – atvor bevosita umumiy va yoshga oid psixologiya (ruhiyatshunoslik), pedagogika va psixiatriya predmeti sifatida o'rin tutadi. Ikkinchi holatda esa deviant xulq – atvor tushunchasi – sotsiologik va ijtimoiy psixologiya predmeti hisoblanadi.

Deviant xulq-atvor ko'plab salbiy jihatlarni o'z ichiga qamrab olishi bilan tavsiflanib, diniy nuqtai nazardan bu holatlar «yovuzlik» ko'rinishida, tibbiyot nuqtai nazaridan «kasallik» simptomlari sifatida, huquqiy me'yorlar nuqtai nazaridan «noqonuniy» ko'rinishda va hatto ushbu xulq-atvor shaklini «me'yoriy bo'lmagan» ko'rinishda baholash kuzatiladi

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Rossiyalik olim Ya.I.Gilinskiy tomonidan deviant xulq - atvorning madaniylashtirilgan jihati o'rganilib, «deviant xulq-atvor» tushunchasini fanga kiritgan va hozirgi kunda bu atama «og'uvchixulq - atvor» atamasi bilan bir xil ma'noda qo'llaniladi.

Xorijiy tadqiqotchilar – Dyurkgeym, Klages, Merton, Smelzer, Shibutani, Shuessler va boshqalar tomonidan deviant xulq-atvor ijtimoiy me'yorlar va kutilayotgan holatlar bilan mutanosiblik yoki nomutanosiblik asosida aniqlanishi ta'kidlanadi. O'z navbatida, ushbu jamiyat uchun kutilgan holatni qoniqtirmaydigan xulq - atvor bevosita deviant sifatida baholanadi.

Z.Freydning fikricha, inson xulq-atvorining asosida atrof-muhitni ongli baholash bilan ongsiz ishtiyoq orasida ziddiyat yotadi. Ongsizlik asosida esa insonga beshikdan to qabrgacha soyadek ergashib yuradigan, uning barcha fikr va istaklarini belgilaydigan jinsiy rag'bat- libido yotadi. Barcha atrofimizdagi voqea-hodisalarni jinsiy rag'bat belgilaydi. Inson ruhiyatidagi barcha jarayonlar hayot instinkti eras va o'lim instinkti-tanatos o'rtasidagi kurash natijasi bo'lib, har qanday xulq-atvor, jumladan noto'g'ri xulq-atvor ham, jinsiy rag'bat va yashash uchun kurash natijasidir.

Deviant xulq-atvoriga R.Merton ishlab chiqqan ta'limot zamonaviy psixologiyada yetakchi o'rin tutadi. E.Dyurkgeymning anomiyasini rivojlantirib, R.Merton deviant xulq-atvoriga quyidagicha ta'rif beradi; «Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvori motivlari va mavjud imkoniyatlarning bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir». Jamiyatning rasmiy tuzilmalari tomonidan maqsadga erishishning turli guruhlar uchun turlicha imkoniyatlar yaratib berishi natijasi bo'lmish funksional kamchiliklar maqsadga erishishga xizmat qiluvchi norasmiy tuzilmalarning tashkil bo'lishiga olib keladi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology) Afsuski, dunyoda deviant xulq-atvor juda keng tarqalgan va ommaviy xususiyatga ega bo'lib bormoqda.

Voyaga etmaganlar o'rtasida deviant xulq-atvorning paydo bo'lishining asosiy sabablari qatoriga quyidagilar kiradi: psixologik sabablar, maktabgacha ta'limdagi e'tiborsizlik, o'smirlik yoshidagi ilk huquqbuzarliklar, ba'zi o'qituvchilarning uslubiy tayyorgarligi pastligi, o'z xizmat vazifalariga vijdotsiz munosabatda bo'lishlari, shuningdek, maktab va maktabdan tashqari ta'limdagi kamchiliklar va eng asosiysi oiladagi salbiy muhit. Bu yerda muammoli o'smirlar individual yondashish va ularga qiziqishning namoyon bo'lishi, to'garaklar va jamoat ishida ishtirok etish muhim ahamiyatga ega.

Aynan oilada shaxsning asosiy fazilatlarini shakllanadi. Oilaviy muhit, oilaviy qadriyatlar shaxs rivojlanishining birinchi omilidir. Bolalar xulq-atvor normalarini, munosabatlarni, xulq-atvor madaniyatini ota-onalari orqali o'rganadilar. Shu sababli, bola o'z qadriyatlarini, ideallari va hayotdagi maqsadlarini shakllantiradigan asosiy guruh bo'lgan oilalardir. Shu bilan birga, oilada tenglik hukm surishi kerak. Demak, ota-ona bolani mehr, g'amxo'rlik bilan o'rab olgan, unga yaxshi ta'lim-tarbiya bergan bo'lsa, u hurmatli inson bo'lib yetishishi mumkin.

Agar bola noto'g'ri oilada o'sgan bo'lsa, uning ota-onasi dunyoqarashi tor, nizolashishga, ichkilikbozlikka moyil bo'lsa va asosiy tarbiya vositasi so'kinish va kaltaklash bo'lsa, u holda bola voyaga yetganda bir qator muammolari yuzaga kelish ehtimoli katta.

Aynan ota-onalar bolaning dunyoga munosabati haqida birinchi bo'lib namuna ko'rsatadilar, bolaning ehtiyojlari bilan qiziqadilar va uning xatti-harakatlarini nazorat qiladilar. Biroq, ko'pincha tashqi tomondan farovon, moddiy boyliklarga ega, yaxshi yashash sharoitlariga ega, yuqori ijtimoiy mavqega ega, ota-onalarning ma'lumoti va madaniyati yuqori bo'lgan oilalar, agar ularda shaxslararo, oila ichidagi munosabatlarda jiddiy buzilishlar bo'lsa, bolada deviant xulq-atvor yuzaga kelishi mumkin.

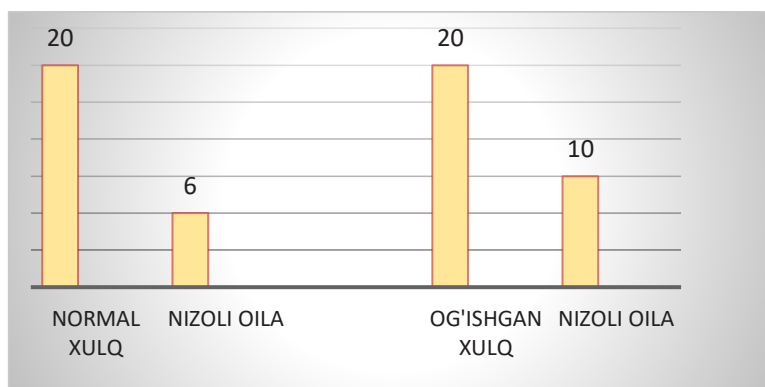
Deviant xatti-harakatlarning shakllanishiga ta'sir qiluvchi oilalar turlari:

to'g'ridan-to'g'ri (axloqsiz-jinoyatchi va asotsial oilalar);

bilvosita ta'sirga ega oilalar (nizolar, buzilgan munosabatlari bo'lgan psixologik jihatdan muvaffaqiyatsiz oilalar);

ota-onaning jiddiy shaxsiy buzilishlariga ega oilalar.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Olib borgan kuzatish ishlarimizdan shu ma'lumki, deviant xulq-atvoriga ega va profilaktik nazoratda turuvchi o'smirlarning oilaviy ahvoli o'rganilganda 50 % oilasida oilaviy nizolar, ota-onaning birga yashamasligi, iqtisodiy yetishmovchilik, onaning ustunligi va otaning ichkilikka berilganligi aniqlandi. Normal xulqli o'smirlarning oilasida ham 30% da turli ko'rinishdagi muammolar mavjudligi aniqlandi.



1-rasm. Tadqiqot sinalluvchilarining guruhi bo'yicha tafovutlari.

Agar biz turli oilalardagi oilaviy tarbiya omillarini solishtiradigan bo'lsak, unda ishonch bilan aytishimiz mumkinki, agar oilada barcha oila a'zolariga nisbatan ishonchli munosabat, o'zaro hurmat va, albatta, sevgi bo'lsa, bolada deviant xatti-harakatlarning oldini olish mumkin.

1– jadval

A. Bass – A. Darkning “Tajovuzlik holati diagnostikasi” metodikasining tavsiflovchi statistika

Shkala nomi	Jami	Minimal	Maksimal	O'rtacha qiymat	Standart og'ish	Assimetriya	Ekzess
Jismoniy agressiya	40	22	88	60,50	15,622	–,331	,161
Bilvosita agressiya	40	26	104	54,83	19,873	,199	–,642
Jizzakilik	40	9	90	54,98	16,299	–,440	,353
Negativizm	40	20	100	55,33	22,509	,259	–,480
Ranj	40	5	102	58,70	24,020	–,335	–,668
Gumon	40	11	88	58,42	15,561	–,622	1,008
Verbal agressiya	40	16	88	46,57	14,707	,645	,611
Aybdorlik	40	2	99	64,07	19,706	–,368	–,384

Olib borilgan tadqiqotimizda o'smir yoshdagi o'quvchilarda tajovuzkorlikni o'rganish maqsadida A.Bass-A.Darkning “Tajovuzlik holati diagnostikasi” metodikasidan foydalandik. A.Bass-A.Darkning mazkur metodikasi xorijiy va mahalliy pedagog- psixologlar tomonidan shaxsdagi emotsional jihatlarni, ya'ni, tajovuzkorligini, undagi alamzadalikni, negativizmni, badgumonlikni va shunga o'xshash bir qancha salbiy hissiyotlarni diagnostika qilish uchun keng qo'llanilgan. Tavsiflovchi statistik tahlilimizga ko'ra badgumonlik A (–,667), E (1,175), ko'rsatkichida me'yordan oshganligi kuzatishimiz mumkin. O'smirlarda boshqalarga va atrofidagi voqelikka nisbatan gumonsirash yuqori boladi. Ularda xech kimga ishonmaslik, o'ziga past baho berish, yoshiga xos xususiyat xisoblanadi. Chunki bu davrda o'smirlarda fiziologik va psixologik o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar esa ularda o'ziga ishonchini pasaytiradi va ulardagi badgumonlikni kuchaytiradi. Ba'zan bu holatlar ularda salbiy xususiyatlarni keltirib chiqarishi va xulqidagi o'zgarishlarga sabab bo'lishi mumkin.

2– jadval

Kolmogorov– Smirnov mezoni bo'yicha "Tajovuz holati diagnostikasi" metodikasi ko'rsatkichlari.

Shkalalar	Kolmogorov– Smirnov	Ishonch darajasi
Jismoniy agressiya	1,516	,020*
Bilvosita agressiya	1,127	,157
Jizzakilik	1,074	,199
Negatizm	1,429	,034*
Ranj	1,318	,062
Gumon	1,522	,019*
Verbal agressiya	1,119	,163
Aybdorlik	1,335	,056

Bass -A. Darkning tajovuz holatni aniqlash metodikasiga ko'rsatkichlar tahliliga bo'yicha quyidagilar: Jismoniy agressiya ($D_z = 1,516$; $p < 0.1$) Negatizm ($D_z = 1,429$; $p < 0.001$) Ranj ($D_z = 1,735$; $p < 0.1$) Gumon ($D_z = 1,522$; $p < 0.005$) aniqlandi. Deviant xulqli o'smirlarda normal xulqli o'smirlarga nisbatan jismoniy aggressivligi, jizzakiligi, alamzadalik yuqoriligi, badgumonlik va negativ fikrlashga moyilligi bilan ajralib turadi.

3- jadval

Mann Uitni U– mezoni bo'yicha A Bass– A Dark metodikasi bo'yicha guruhlar tahlili.

Shkala nomi	Guruhi	N	O'rtac ha rank	Ranklar summssi	U	Ishonch daraja
Jismoniy a– ya	og'ishgan xulq	30	41,57	1247,00	118,000	,000***
	normal xulq	30	19,43	583,00		
Bilvosita a– ya	og'ishgan xulq	30	29,82	894,50	429,500	,758
	normal xulq	30	31,18	935,50		
Jizzakilik	og'ishgan xulq	30	31,77	953,00	412,000	,568
	normal xulq	30	29,23	877,00		
Negatizm	og'ishgan xulq	30	39,58	1187,50	405,500	,000***
	normal xulq	30	21,42	642,50		
Ranj	og'ishgan xulq	30	29,02	870,50	405,500	,505
	normal xulq	30	31,98	959,50		
Gumon	og'ishgan xulq	30	39,75	1192,50	172,500	,000***
	normal xulq	30	21,25	637,50		
Verbal a– iya	og'ishgan xulq	30	28,42	852,50	387,500	,349
	normal xulq	30	32,58	977,50		
Aybdorlik	og'ishgan xulq	30	25,87	776,00	311,000	,037*
	normal xulq	30	35,13	1054,00		

Mann Uitni U– mezoni bo'yicha A Bass– A Dark metodikasi bo'yicha guruhlar tahlili.

Mann-Uitni mezoni bo'yicha A Bass-A Darkning tajovvuz holatini aniqlash metodikasining jismoniy agressiya shkalasida guruhlar o'rtasida ahamiyatli tafovutlar ($U=243,500$; $p<0,001$) kuzatildi. Deviant xulq-atvorli o'smirlar jismoniy agressivligi bilan ajralib turadi. Ularda boshqalarga jismoniy zarar yetkazish istagi ustun bo'ladi. O'smirlarda jismoniy agressiya rivojlanishiga turli omillar sabab bo'lishi mumkin. Irsiy va biologik omillar, muhit va oilaviy munosabatlarda bolada jismoniy agressiya rivojlanadi.

Barchamizga ma'lumki, xulqi og'ishgan shaxslarda jismoniy va psixik hayot tezlashgan bo'lib, ularda ichki ziddiyatlar avj olgan bo'ladi. Bunday agressiv xatti- harakatlar zamirida o'z shaxsini tasdiqlash, o'zining jamiyat tomonidan tan olinishiga erishishga intilish, "Men"ini namoyon etishga qiziqish ustunlik qiladi. Shuningdek, Deviatziyada o'smirlar davri inqirozida ro'y bergan "jarohatlar" ning o'rnini boshqa vositalar orqali bosish, jamiyatda va do'stlari orasida o'z o'rinlariga ega bo'lish maqsadida ham agressiv harakatlarni amalga oshiradilar, deb xulosalash o'rinlidir.

Negativizm shkalasi bo'yicha ($U=405,500$; $p<0,001$) kuzatildi. Bu esa deviant xulqli o'smirlarda normal xulqli o'smirlarga nisbatan negativ fikrlash yuqoriligini ko'rsatadi. Deviant xulqli o'smirlarda doim boshqalarga nisbatan salbiy munosabat yetakchi bo'ladi.

Ayniqsa oilada, maktabda, do'stlar davrasidagi muloqotlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Ular ota-onalari, o'qituvchilariga faol qarshilik ko'rsatadi va o'zining isyonkorligi bilan jamoada ajralib turadi. Voqea-hodisalarning salbiy tomonini o'ylaydi. Oiladagi o'zaro nosog'lom muhit ham o'smirda hayotga nisbatan, insonlarga nisbatan negativ fikrlashni, paydo qilishi mumkin.

Gumon, badgumonlik shkalasi bo'yicha ham sezilarli farqlar ko'zga tashlandi. ($U=172,500$; $p<0,001$). Deviant va og'ishgan xulq-atvorli o'smirlarda badgumonlik yuqori bo'ladi. Ularda boshqalarga nisbatan ishonchsizlik xissi mavjud. Shuning uchun munosabatga kirishishda muammolarga duch keladi. Xattoki samimiy munosabatlar ham ularda gumon uyg'otadi.

O'smirlar yoshidagi ruhiy o'zgarishlar, shaxsiy "men"ining shakllanishi ham ba'zida ularda bu salbiy xususiyatni rivojlantiradi. Ota-ona munosabatidagi tushunmovchiliklar, oila a'zolari o'rtasidagi doimiy nizolar ham bunga sabab bo'ladi. Ayrim o'smirlardagi ishonchsizlik va ikkilanishlar ham ulardagi badgumonlikni kuchaytirishi mumkin.

Natijaga ko'ra deviant va normal xulqli o'smirlarda agressiya, negativizm va badgumonlikda sezilarli farqlar yaqqol ko'zga tashlandi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xozirgi kunda yoshlar tarbiyasiga yetarli ahamiyat berilmasligi, ularni tarbiyalashda avloddan-avlodga o'tib kelayotgan tarbiya usullaridan foydalanmaslik, bu borada ko'plab qiyinchiliklar va salbiy oqibatlarini keltirib chiqarmoqda.

O'smirlar shaxs shakllanishidagi eng muhim palla, tengdoshlari va atrofdagilar bilan o'zini qiyoslab, o'z holatidan, ko'rinishidan qoniqmaslik, ikkilanishlar davri hisoblanadi.

Sababi o'smir bu davrda sekin-asta zaruriyatni anglab, ma'lum bir erkinlikka erisha boshlaydi, shunga ko'ra u qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lib boradi, ya'ni jamoatchilik rivojlanishining qonuniyatlari asosida mas'uliyat bilan harakat qila boshlaydi. Shu tufayli o'smirlar davri turli qarama-qarshi kechinmalar, qiyinchiliklar va krizislar bilan to'lib-toshgan. Shuning bilan birgalikda, bu davr bolalik hissiyotlarining yo'qolishi, xavotir tuyg'usi va psixologik noqulaylikning paydo bo'lish davridir.

Deviant xulqli o'smirlar olingan ijtimoiy- psixologik so'rovnomalar natijalari orqali, ijtimoiy nazorat mexanizmini kuchaytirish uchun, "oila, mahalla, ta'lim muassasasi" hamkorligini yangi bosqichga olib chiqish darkor. Bunda mahallalarda yoshlar masalalari bilan ishlaydigan kadrlar sonini ko'paytirish, yoshlarni bo'sh vaqtini samarali tashkil etish maqsadida turli to'garaklarni tashkil etish, smart maqsadlarni qo'yishga ko'maklashish maqsadida motivatsion- tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan uchrashuvlarni tashkil etish muhimdir.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, OAVda, ta'lim muassasalarida yoshlarni ibratli xulqqa chorlaydigan ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni ko'paytirish, ularda axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish orqali yot g'oyalarning ta'siriga berilib ketmaslik choralari ko'rish lozim. Bunda ijtimoiy nazorat mexanizmini, shuningdek, shaxsning emotsional irodaviy sohalarini rivojlantiruvchi, ularni mantiqiy fikrlashga undaydigan darsda qo'llaniluvchi samarali o'quv metodlaridan foydalanish lozim.

Yoshlar orasida, shuningdek, xulqi og'ishgan shaxslar, tarbiyasi qiyin o'smirlar bilan ishlashda ijtimoiy psixologik treninglarni ko'proq o'tkazish, ularda xarakter xislatlari va jamoa bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish orqali xulq og'ishini oldini olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Бандура А., Уолтерс Г. Подростковая агрессия. – М., 2005.
2. Гилинский Я. И. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других отклонений – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004.
3. Личко А.Е., Попов Ю.В. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикомании у подростков. – М., Просвещение, 2006.
4. Akramova F.A. Oilada ma'naviy muhitni shakllantirishda xotin– qizlarning roli. –T.: "Nihol Print", 2016.
5. Komilova N. "Xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi" T.: 2014